

[B] **ALS DE KLOKKEN ZWIJGEN.
“STIL DE TIJD” VAN JOKE J. HERMSEN**

Sinds haar ontstaan in Griekenland interessert de filosofie zich voor het vraagstuk van de tijd. Aristoteles zette de toon, toen hij de tijd in zijn *Physica* behandelde en definieerde als “het getal van de beweging”. Sindsdien heeft men de tijd beschouwd als een natuurfenomeen, dat in het kader van een natuurfilosofie of natuurwetenschap dient te worden bestudeerd en waarvan men zich een telbare, meetbare of becijferbare voorstelling kan maken. Die opvatting is geculmineerd in de klassieke fysica van Isaac Newton, die de tijd ziet als een onafhankelijke, absolute grootheid: de tijd is een soort kosmische metronoom die ongeacht wat er gebeurt gelijkmatig en onverstoort doortikt. In die optiek blijft de tijd iets uitwendigs dat ons in staat stelt om van buitenaf gebeurtenissen te ordenen en in een opeenvolging te gieten, maar dat weinig of niets te maken heeft met de innerlijke ontwikkeling of ontplooiing van de gebeurtenissen. Op deze natuurkundige tijd, die in een reeks homogene en van elkaar geïsoleerde partjes verdeeld is, is onze kloktijd gebaseerd.

Maar kennen we de tijd, weten we wat de tijd is, als we een horloge dragen? Deze wat naïeve vraag heeft een voorspelbaar antwoord. We hebben allemaal al ervaren dat we een andere tijd betreden als we erin

Charlie Chaplin in *Modern Times*.

slagen uit onze door afspraken en vaste uurregelingen beheerste agenda te stappen. Niet toevallig ervaren we die andere tijd wanneer we met vakantie zijn en onze tijd vrij maken om bij wijze van spreken niets te doen. Joke Hermesen evocert die ervaring met een suggestief beeld: “Een tijd die geen data of uren kent, maar eigenlijk alleen verschillende verschuivingen van het licht: van het frêle ochtendlicht naar het felle en oogverblindende blauwe licht van het middaguur tot de schemerige pasteltinten van de avond die langzaam verzwolgen worden door de zwarte duisternis van de nacht. Meer niet.”

Verschillende twintigste-eeuwse filosofen en kunstenaars zijn op zoek gegaan naar die andere tijd(sdimensie). Joke Hermesen wijdt bevattelijke essays aan Henri Bergson, die het concept van de innerlijke tijd als tijdsduur heeft uitgewerkt, en aan Ernst Bloch, die de tijd het principe van de hoop noemt. Ook de romans van Marcel Proust, Virginia Woolf en Edmond Jabès komen uitgebreid aan bod. Heel indringende en verhelderende bladzijden wijdt ze aan de moeilijke dichtbundel *De aantochtster* van Henk van der Waal, wiens gedichten ze in verband brengt met de verhalen van Ingeborg Bachmann en de aloude mythe over de meermin Undine. Origineel is haar benadering van Mark Rothko, wiens werk ze bekijkt tegen de achtergrond van de Holocaust en vanuit de politieke filosofie van Hannah Arendt. Tegelijk blijft het jammer dat ze nauwelijks ingaat op de tijdsfilosofie van enkele denkers wier naam ze wel vermeldt: Heidegger, die als geen ander de reductie van de tijd tot kloktijd heeft aangekaart en de onverbreekelijke samenhang tussen zijn en tijd heeft gearticuleerd, en Deleuze, die in het voetspoor van Bergson het identiteitsdenken bestrijdt.

Hermesen is er zich terdege van bewust dat de tijd die ze op het spoor is geen enkel economisch nut heeft. Integendeel, voor zover die tijd ervaren wordt in de vrijheid van het nietsdoen, staat hij haaks op de economische mores van onze beschaving. De andere tijd opent de deur naar een ander soort van activiteit: niet produceren maar creëren; de tijd van economische productie is niet te verzoenen met de tijd van innerlijkheid en creativiteit. Door het boek loopt dan ook een kritiek op de geïndustrialiseerde wereld, die alleen rekent met wat nuttig is en bereid is de hele aarde te offeren op het altaar van het economische rendement.

Hermesen houdt in haar boek een pleidooi voor onthaasting, voor een langzame toekomst, voor vertraging en “consuminderen”. Dit wordt prachtig geïllustreerd door de foto op de omslag: een beeld uit *Modern Times*, de film waarin Charlie Chaplin meesterlijk afrekenet met de waanzin en dwingelandij van de economische expansie.

Aangezien Hermesen een persoonlijke en eigen tijdservaring wil articuleren, is het niet verwonderlijk dat ze in haar boek ook fragmenten uit een reisjournaal opneemt. In Italië gaat ze op zwerftocht door de resten van de Etruskische wereld, de beschaving die voor en naast de Romeinse heeft bestaan, maar waarvan we de taal niet meer begrijpen. Ze raakt er gefascineerd door het beeld van de dubbelstaartige zeemeermin, en door andere atavistische symbolen en rituelen. In Griekenland zoekt ze inspiratie in archaische spreuken, onder meer van Pherecydes van Syros, over de tijd. Hermesen wil geen systematisch traktaat over de tijd schrijven, maar vooral in eigen naam spreken, met een eigen stem. Daarom laten deze onderhoudende, mooi geschreven teksten zich lezen als verkenningen waarin de auteur niet alleen naar een andere tijdservaring peilt, maar ook en tegelijk naar zichzelf.

DIRK DE SCHUTTER

JOKE J. HERMSEN, *Stil de tijd. Pleidooi voor een langzame toekomst*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 2009, 272 p.
